

ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНЕ ВЕРХНЄ НАДРОСНЯ В ДОКУМЕНТАХ ТА СВІДЧЕННЯХ СУЧАСНИКІВ

Анотація. Стаття присвячена аналізу важливого історичного періоду розвитку Верхнього Надросся, як своєрідного форпосту між осілим населенням Київської й Подільської земель та Диким Полем другої половини XVI – середини XVII ст. Увага акцентується на шляхових записках посла Еріха Лясоти та карті України Гійома Левассера де Боплана, які є цінною інформацією про економічні, політичні й військові аспекти регіону та дозволяють реконструювати топонімічну палітру (населені пункти, водні об'єкти, укріплення в містах чи замках) пізньосередньовічного Верхнього Надросся.

Ключові слова: Верхнє Надросся, Е. Лясота, карта Боплана, топоніми, географічні об'єкти.

Anatolii Hudzevych

LATE MEDIEVAL UPPER NADROSSYA IN DOCUMENTS AND TESTIMONY OF CONTEMPORARY PEOPLE

Abstract. The article is devoted to the analysis of an important historical period in the development of Upper Nadross, as a kind of outpost between the settled population of the Kyiv and Podolia lands and the Wild Field of the second half of the 16th – mid-17th centuries. Attention is focused on the travel notes of Ambassador Erich Lasota and the map of Ukraine by Guillaume Levasseur de Beauplan, which are valuable information about the economic, political and military aspects of the region and allow us to reconstruct the toponymic palette (settlements, water bodies, fortifications in cities or castles) of the late medieval Upper Nadross.

Keywords: Upper Nadrossya, E. Lasota, Beauplan map, toponyms, geographical objects.

На початку 2025 року, під час активної фази московитсько-української війни уряд України ухвалив рішення про запуск експериментального проєкту для посилення співпраці між громадами. Проєкт передбачає нове поняття – громада-форпост. Як пояснив Шмигаль, тодішній прем'єр міністр України, – це ті громади, які розташовані у 100-кілометровій зоні від лінії зіткнення з ворогом і на кордонах із Росією та Білоруссю [1]. Але то не нове поняття, а реставрація раніше апробованої оборонної практики прикордонних територій історичної України, передусім Надросся. У цьому переконує звернення до середньовічного й пізньосередньовічного часу Верхнього Надросся.

Як добре відомо, після Синьоводської битви 1362 р. Київське князівство, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина позбулися залежності від Золотої Орди та перейшли під протекторат Великого князівства Литовського (1362 – 1471 рр.) [2, с. 119–185]. Незважаючи на протекторат Литви, звільнені від монголів землі не позбавились татарських набігів [3, с. 174–194]. З першого спустошливого набігу у 1399 р. розпочалися постійні грабіжницькі набіги турків і татар на українські, зокрема Київські Землі (1430, 1467, 1473, 1489, 1497, 1502–1503, 1511, 1527, 1532, 1537) часто із руйнуванням Києва [4, с. 116–118].

На Київщині та в південних районах Волинської землі (до неї також належало Східне Поділля – Брацлавщина та Вінниччина), що перебували на прикордонні зі степом, складалися певні відмінності від загально визначеного порядку формування феодального ополчення, який існував у Литовській державі. Цьому сприяло залучення якнайширших верств населення, зокрема непривілейованого, до військової служби із роздаванням земель (наділи за службу) під зобов'язання виконання цієї повинності та викликало різке збільшення чисельності низових прошарків воїнів-землевласників [5, с. 24–28]. Саме на Київщині інтенсивніше, ніж деінде, формується прошарок військових, інакше – кінних слуг низового ряду [5, с. 62]. У цьому князівстві наприкінці XV ст. в селах над Россою військові слуги становили третину чоловічого населення близько 76 відсотків (187 із 479), тоді як в містечку Чуднові – 23, у Грежанах на Житомирщині – 10 від усього сільського населення [6, с. 71]. Подібна ситуація складається й на лівобережжі Богу. У другій половині XV ст. мережа осад простягається навіть у напрямку Чорного шляху (Погребище, Щорбів/Ружин з 1591 р.), та середньої течії р. Соб (Липовець), – дуже небезпечних за Отамановським [7, с. 72].

Міста, на цей час, відрізняються від сіл лише наявністю фортифікаційних споруд. І уже наприкінці XVI ст. тут значно розвиваються ремесла, торгівля, а окремі громади отримують Магдебурзьке право (міста Біла Церква, Паволоч, Ружин, Липовець, Тетіїв) [4, с. 22].

З кінця XVI, а може з перших десятиліть XVII ст. у джерелах Київське і Брацлавське воєводства, узяті разом, часто йменувалися «Україною» [8, с. 30].

Люблінська унія 1569 р. спонукала появі утворенню нової держави – Речі Посполитої. Вона ж денонсувала чинну досі заборону мешканцям Корони набувати землі на теренах Великого князівства Литовського. Почалася колонізація земель. Захоплення шляхтою традиційно вільних земель, з тенденцією до покріпачення й ополячення, викликало появу козацтва та рішучий супротив у реальних господарів (місцевих мешканців). Зокрема, соціально-становий конфлікт із князями Острозькими за Рокитну й Ольшаницю козацького старшини Кріштофа Косинського став, як відомо, формальним приводом для першого козацького повстання 1591–1593

років [9, с. 123–124]. Осередками козацького спротиву стали Біла Церква, Черкаси, Канів, Брацлав [9, с. 127]. Надросся виявилося у центрі цих подій. Аби зменшити тиск свавільного козацтва за межі України, можновладці прагнуть відволікти їх увагу до інших ворогів. Саме тоді, у 1594 р. за дорученням імператора Рудольфа II Габсбурга австрійський дипломат Еріх Лясота, відвідав Запорізьку Січ з метою залучення козаків до широкої антитурецької коаліції.

Шлях австрійського посланця Е. Лясоти до запорізьких козаків, з метою їх найму, пролягав з Угорщини до Дніпра (Запорізька Січ) і у зворотному напрямку через Верхнє Надросся (мал.). Зупинимо увагу лише на тій частині шляху Еріха Лясоти, який пролягав від с. Прилуки (у той час містечка) до м. Хвастів по дорозі на Січ та від м. Біла Церква до Прилуки – у зворотному напрямку (мал.). Делегований посланець з супроводом здолав його упродовж 25–30 квітня 1594 р. (до Січі) та упродовж 14–18 липня того ж року (з Січі) [10]. Під час своєї подорожі Е. Лясота занотовував дату проїзду, відстань та особливі риси місцевості, зокрема її залюднення, стан природокористування, оборонні споруди, назви населених пунктів та річок. Загалом на цьому відтинку шляху автором щоденника згадується річка Рось та її ліві притоки (Орехатиця, Володарка, Березна, Сквирка, Роставиця та Кам'янка). Особливу увагу іноземний посол звернув увагу на містечка-замки із зазначенням імен і прізвищ їх власників. У Верхньому Надроссі до такого типу населених місць він відніс Прилуку, Погребище, Розволож і Білу Церкву. Окрім них – м. Хмільник і м. Пиків на теренах Брацлавщини та м. Хвастів на Київщині. Окремо ж зазначав села, як то Гуляки (поблизу Пикова), Половецьке та Ротулка (басейн р. Кам'янка, неподалік Білої Церкви)

Мал. Маршрут руху дипломатичної місії Е. Лясоти навесні-влітку 1594 року теренами Верхнього Надросся (нанесений на карту Боплана [11])

Населений пункт Прилуки відоме з 1146 року як власність галицького князя Володимира та згадується в Іпатіївському літописі. На час приїзду Е. Лясоти – це «замок і велике нове отиноване місто пана Збараського з чотирма тисячами дворів, розташоване на рівнині, на річці Десенці (Dessnicza)» [10]. Австрійського посла вразила постійна готовність мешканців до оборони від татар. З цим пов'язано постійне носіння селянами шаблі чи тесака на боці та рушниця на плечі. Як власне і саме пристосоване до супротиву житло у вигляді маленьких дивовижних будиночків з бійницями. Згодом, під час Визвольної війни (1648–1654 рр.), Прилуки стали місцем постійного перебування сотні Кальницького полку під командуванням сотника Василя Антоненка.

Шлях від м. Прилуки до Погребища (Pohrzebissczie), «нового і досить великого містечка і замку пана Збараського, розташованого під горою на річці Рось (Ross) [10], пролягав по вододілу межи р. Десенка (л. притока Пд. Бугу) та р. Рось (пр. пр. Дніпра). Лясота відзначав безлюдність залісненої місцевості, хоч судження про це могли бути помилковими. Хоча б тому, що й нині шлях проходить по вододілу Південний Буг – Дніпро поза населеними пунктами. Маршрут посла перетинав відомий Чорний шлях, який пролягав від гирла річки Тясмин до м. Луцька по вододілу Південний Буг – Дніпро [11; 12]. Місцем перетину могла бути ділянка неподалік с. Збараж (означене на карті Боплана, як і шлях повз нього). Проте ні тут, ні у місці перетину р. Рось (Босий Брід) після проїзду через Погребище, Е. Лясота про це не згадує. Варто відзначити, що Босий Брід у Л. Фундуклея є своєрідною межею, де на захід від нього представлені пологі низинні береги р. Рось, покриті лісом та порослі рогозом, а східніше до м. Володарки стають високими й кам'янистими [13, с. 56].

Привертає увагу те, що маршрут ескорту «прив'язаний» до долини р. Рось, а тому пересікав її допливи (струмки, малі річки) у нижній, пригірловій частині їх течії. На відтинку Погребище–Розвлож Е. Лясотою названо три з них: Рось (Ross), Орехатиця (Orechaticza) та Володарка (Woloderka). Окрім того згадано струмок та річку. Цікаво, що річку, яка є першою водною перепорою на цьому відтинку шляху посла, Е. Лясота згадує двічі, але щоразу по-різному: Орехатиця (Orechaticza) та Горіховатиця (Orechoticza). Зауважимо, що за останні майже 500 років назва річки трансформувалася від Оріховатки (Горохо(у)ватки) до Ореховатиці, Оріховатки, Оріхової та Горіхової. На тепер з'ясовані причини і чинники історичної трансформації назви річки та внесено пропозиції стосовно реконструкції та відтворення утраченої географічної назви, себто Оріховатка [14].

Прикро, але іноземець Е. Лясота у записях, мабуть, переплутав назву р. Рубченка, назвавши її Володаркою. Натомість корегує себе стосовно м. Розвлож (Rozweloze), «місто з замком, яке також називається Володаркою (Woloderka)». Варто зауважити, що назву Розвложє свого часу почергово мало декілька населених місць цієї частини Надросся. Зокрема, м. Антонів (нині с. Антонів) у давнину

(мабуть до часів Володарки) носило назву Розволожє [15, с. 234]. Розволожє зустрічаємо і на карті Радзівілла [12], щоправда на правому березі Росі, майже напроти Володарки. Як Володарка (Розволож), власниками якої є княгиня Євгенія Катерина зі Збаражу Вишневецька, постає населений пункт у переліку приватних міст і містечок Київського воєводства, 1630–1640-і роки [16, с. 146].

На заваді детальних записів у «Щоденнику....» мабуть вплинула достатньо висока швидкість руху місії за обраним маршрутом. Проте навіть побіжні натяки на поля, мости чи «нові сільця» свідчать про заселення території лівобережного Надросся. Вони ж у сукупності із використаними топонімами є важливими дороговказами у відтворенні маршруту австрійської місії. Зокрема, згадані мости на річках Орехатиця та Володарка вказують на населені пункти Борщагівку та Завадівку. Млин безіменної (згідно опису посла) річки, може бути пов'язаний з с. Косівка, розташованого на р. Руда. Нове ж сільце, яке зустріло дипломата із супроводом після переїзду Орехатиці (Оріховатки), відоме як Мармулівка. Усі відзначені нами населені пункти є давніми за часом утворення і знайшли відповідне відображення на картах 17 ст. (мал.). Зокрема за «Атласом Речі Посполитої XVI–XVII століть на Землі Руські» [17] шлях посла на відтинку Погребище–Рось пролягав через Босий Брід битим шляхом у напрямку с. Морозівка (Могоховка) до розвилки с. Бурківці (Burkowce) – Бистрик (Bystryk), межі ними та сс. Попівці (Porowce) – Юнашки (Junoszki) – р. Оріховатка (Orzechowaciec) до с. Борщагівка (Borschajowka). Звідти до наступного сільця на Росі (за щоденником) – с. Мармулівка (Mornulec) – річка Злодійка – с. Косовка (Kosowce) – (млин згідно Лясоти) – міст через р. Рубченка (помилково вказаною Лясотою як р. Володарка) в районі с. Завадівка (Zawadówka) – Володарка (Woloderka). Через Косовку пролягала воєнна дорога від Володарки до Борщагівки [15, с. 243].

З м. Розволож у напрямку Білої Церкви, а далі до Хвостова маршрут дипломатичної місії пролягав через пригирлові частини лівих приток р. Рось з чіткою фіксацією усіх гідронімів: Березна (Березянка), Сквирка, Роставиця, Кам'янка.

На думку автора, можливість з достатнім ступенем надійності реконструювати топонімічні реалії пізньосередньовічного Верхнього Надросся мають картографічні дані наближеного до останнього десятиліття XVI ст. періоду. Таким джерелом є спеціальна карта України французького військового інженера Гійома Левассера де Боплана [11]. Вона постала у вигляді рукопису у 1639 році, а пізніше видана у 1648 році. Серед відображених на карті 1293 об'єктів, в тому числі 993 населених пунктів та 153 річок представлені й об'єкти Надросся. Зокрема, згадана вище р. Оріховатка. Вона зображена як ліва притока р. Рось, щоправда не підписана. У її верхів'ї нанесено населений пункт Ярософ (Iarofof). Неподалік Ярософа розташована Березна (Bereza), Антонів (Antinov), Сквирка (Siekiera), а в гирлі р. Оріховатка та меандри р. Рось відповідно – Борщагівка (Borjozowka) та Погребище

(Poherbycsza). На північніше розташований р. Роставиці (л. пр. р. Рось) – Білилівка (Bililowka), Ружин (Yahatin), Карабчийів (Carajof) та ін. На жаль, Боплан стосовно м. Ярослав помилився. Він, мабуть, переплутав його з м. Ргачев, жителями якого були переважно греки. За переказами, на місці нинішнього с. Рогачі (Ружинська ОТГ) існувало укріплене місто (Ргачев чи Іргачев). Його оточував вал, у якому було троє воріт, яке було зруйноване татарами [15, с. 246–247].

На завершення відзначимо, що історичні джерела про Верхнє Надднісся середньовічного й пізньосередньовічного періоду, які включають хроніки, щоденники і картографічні твори переважно європейських авторів свідчать про особливу прикордонну роль цього регіону в історії становлення України. Фіксації живого пласту місцевої топоніміки (ойконімів, урбанонімів, гідронімів) іноземцями є свідченням давнього заселення й осілости населення та самобутньої багатовікової звичайної оборонної практики регіону. Вони заперечують теорію повного запустіння південно-руських земель після монгольської навали, яку висунула польська шляхетська історіографія для виправдання й обґрунтування польсько-шляхетської експансії на Україні у XIV – XVII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пиріг В. В Україні ввели поняття «громада-форпост»: що це і для кого. URL: <https://hromadske.radio/news/2025/01/31/v-ukraini-vvely-poniattia-hromada-forpost-shcho-tse-i-dlia-koho>
2. Русина О. Студії з історії Києва та Київської Землі. К.: Інститут історії НАН України, 2005. 347 с.
3. Толочко П. П. Кочові народи степів та Київська Русь. Київ: Абрис, 1999. 198 с.
4. Клепацький П. Г. Нариси з історії Київської землі. Т. I: Литовський період. Одеса: Друкарня «Технік», 1912. I-XLIII. 599 с.
5. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна: [монографія]. Київ: Критика, 2008. 469 с.
6. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 1: Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (з найдавніших часів до середини XVII ст.). Кн. 2: Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби. (Друга половина XIII – перша половина XVII ст.) / Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; К.: Наук. думка, 1979. 343 с.
7. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV–XVII століттях : іст. дослідж. Вінниця: Континент-прим, 1993. 462 с.
8. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст: Кордони воєводств у світлі джерел / Відп. ред. Г. В. Боряк. Академія наук України. Археографічна комісія, Інститут української археографії. Київ, 1993. 186 с.
9. Леп'яко С. Повстання К. Косинського (1591–1593 рр.). Український історичний журнал. 1994. Вип. 4, (№397). С. 123–124.

10. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева. Запорозька старовина. Київ-Запоріжжя: НДІ козацтва Запорізьке відділення, 2003. С. 222-277. URL: <https://www.svit.in.ua/kny/bookla.htm>
11. Боплан Г. Л. Генеральний план Диких полів, простіше, Україна. З прилеглими провінціями. URL: http://likbez.org.ua/wp-content/uploads/2015/03/Beauplan_Ukraine_XVII_map.jpg
12. Карта Радзивілла 1613 р. Великого князівства Литовського. URL: <https://www.ovruch.info/mara-m-k-radvily-1613-r-velykohe-knyazhestva-lytovskoho/>
13. Фундуклей І. І. Огляд могил, валів та городищ Київської губернії. Київ; Гліксберг, 1848. 124 с.
14. Гудзевич А. Гідроніми річки Оріховатки (басейн річки Рось) як джерело ідентифікації місцевості. Історико-географічні дослідження в Україні, 2024. Вип.18. С. 33-55. doi: <https://doi.org/10.15407/hgru2024.18.033>
15. Похилевич Л. Сказання про населені місцевості Київської губернії або Статистичні, історичні та церковні нотатки про всі села, села, містечка та міста, в межах губернії. Київ: У тип. Києво-Печер. лаври, 1864. [2], V, 763 с.
16. Білоус Н. Приватні міста Київського воєводства в першій половині XVII ст : кількість, особливості розвитку та функціонування. Україна в Центральній-Східній Європі. 2015. Вип. 15. С. 125-164.
17. Атлас Речі Посполитої XVI-XVII століть на Землі Руські. Квадрат 09. URL: https://freemap.com.ua/wp-content/themes/foundation_xy/assets/images/maps/atlas-rechi-pospolitoj/09.jpg

Степан Дровозюк

ЕКОЛОГІЧНА ІСТОРІЯ ВІННИЧЧНИНИ: СТРУКТУРА І ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. У статті визначені основні елементи структури історико-екологічного дослідження. Характеризуються історичні джерела. Виділені завдання екологічної історії.

Ключові слова: екологічна історія; історичні джерела; природні ресурси; природокористування.

Stepan Drovoziuk

ECOLOGICAL HISTORY OF VINNYTSIA REGION: STRUCTURE AND SOURCES OF RESEARCH

Abstract. The main structural elements of historical-ecological research are defined. Historical sources are characterized. The main objectives of environmental history as a science are outlined.